

Типологічні вияви синтаксичних конкретизаторів у сучасній українській мові

М. О. Вінтонів¹, І. О. Аксьонова^{2*}

¹Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна,

²Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

*Corresponding author. E-mail: i.aksonova@donnu.edu.ua

Paper received 19.03.18; Revised 22.03.18; Accepted for publication 25.03.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-160VI47-17>

Анотація. У статті проаналізовано типологічні вияви синтаксичних конкретизаторів у сучасній українській мові, розглянуто різні аспекти дослідження конструкцій конкретизування, описано структуру, значення, функції, виражені синтаксичними конкретизаторами, визначено їхні диференційні ознаки, окреслено основні підходи до класифікації (морфологічний, функційний, позиційно-синтаксичний, семантико-синтаксичний).

Ключові слова: синтаксичний конкретизатор, просте ускладнене речення, уточнювальні члени речення, пояснення, включення.

Вступ. Питання конструкцій, що ускладнюють структуру речення, є предметом дослідження багатьох праць. Характер ускладнення речення може бути різноманітним, тому поняття «ускладнене речення» об'єднує неоднорідні синтаксичні побудови, які вимагають ґрунтовного вивчення та аналізу з позиції нових здобутків лінгвістики.

Короткий огляд публікацій за темою. Синтаксичні конкретизатори досліджували: І. М. Арібжанова, Т. А. Александрова, М. Д. Ахмедханова, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Л. В. Захарова, Б. М. Кулик, М. Я. Оленяк, А. Ф. Прияткіна, І. І. Слинько, Н. С. Фоміна, Т. Б. Фунтова та ін. Мовознавці розглядали певні аспекти таких конструкцій і по-різному термінологічно їх визначали: «уточнення» [1; 14; 5; 9], «пояснення» [10], «відокремлені уточнювальні члени речення» [8], «пояснювальні уточнювальні звороти» [12], «речення з опосередкованими компонентами» [4] «синтаксичні конкретизатори» [13]. Звертали увагу на певні диференційні ознаки: безсполучниковий зв'язок членів ряду, обов'язкова відокремлювальна інтонація, яка пов'язує другий член із першим [10]; уточнювальне майже завжди пов'язане з обмеженням уточнюваного поняття [8], двокомпонентна структура, основою якої є подвійний приєднувальний зв'язок [5], двочленність конструкції (уточнюваний – уточнювальний компонент), особливі комбінації засобів вираження компонентів уточнення, специфічна інтонація уточнення, безсполучниковий і сполучниковий зв'язок [14]; логіко-синтаксична категорія, яка є засобом реалізації прагматичних настанов та комунікативної заданості, формальним показником якої є як мінімум бінарна конструкція, основне призначення – більш детально викладення думки, що полягає в повідомленні додаткової інформації, метою чого є уникнення багатозначності, контекстуальне усунення альтернативи [9] тощо. Незважаючи на певні результати, виникають певні труднощі у визначенні тих чи тих складників, тому на сучасному етапі синтаксичні конкретизатори потребують комплексного дослідження.

Мета – з'ясувати типологічні вияви синтаксичних конкретизаторів у сучасній українській мові.

Матеріали та методи. Досягнення мети статті передбачає використання описового методу, який поля-

гає у цілісному описі синтаксичних конкретизаторів, щоб виявити багатоаспектні особливості, типологічні вияви цих конструкцій. Аналіз і порівняння застосовано під час критичного опрацювання різних теорій дослідження синтаксичних конкретизаторів.

Результати та їх обговорення. У сучасній лінгвістиці нез'ясованим є поняття синтаксичного конкретизатора. У словнику іншомовних слів за редакцією О. С. Мельничука подано такі дефініції понять «конкретизація», «конкретизування»: «Конкретизація – 1. Вираження в наочніший, точніший, конкретніший формі; уточнення. 2. Конкретизація поняття – обмеження обсягу поняття; логічна операція, коли для даного поняття (яке вважають родовим) знаходять вужче за обсягом поняття (яке вважають видовим), що неодмінно входить до обсягу даного» [6]. «Конкретизувати – робити наочнішим, доступнішим, уточнювати» [7]. Отже, зосереджено увагу на таких ознаках, як уточнення, більш точна, конкретніша форма вираження, обмеження обсягу поняття.

За визначенням Н. С. Фоміної, синтаксичні конкретизатори – це пояснювальні конструкції, уточнювальні члени речення, субстантивні звороти, однорідні члени речення з препозитивним узагальнювальним словом та інші суміжні семантико-синтаксичні явища [13, с. 6]. Дослідниця зауважує, що зіставлення уточнювальних членів, пояснювальних, приєднувальних конструкцій, субстантивних зворотів, однорідних членів речення, включення дає змогу виявити загальні семантичні та структурні характеристики конкретизувальних зворотів. На думку Н. С. Фоміної, однією з головних особливостей є обов'язкове інтонаційне відокремлення таких конструкцій. Важливим критерієм у визначенні синтаксичних конкретизаторів є їхня структура: уточнюване і уточнювальне (пояснюване і пояснювальне), кожний із яких може бути виражений одним словом або словосполученням. Уточнюваний, пояснюваний член – це перший компонент конструкції, який з погляду мовця є комунікативно недостатнім для адресата й потребує пояснення або обмеження обсягу свого значення. Уточнювальний, пояснювальний член – другий компонент, який перебуває в постпозиції і виражає або тотожне, або більш вузьке, конкретне значення, утворює факультативну частину висловлення. Також мовознавець зазначає, що деталь-

ний аналіз функціонування конкретизувальних конструкцій у тексті потребує розгляду не тільки уточнюваного та уточнювального компонентів, але і того слова, від якого вони залежать. Характерною ознакою уточнювальних членів речення є їхній двосторонній зв'язок з уточнюваним словом і з одним із членів речення, з яким пов'язане уточнюване слово. Н. С. Фоміна наголошує, що уточнювальне означення має, окрім зв'язку з уточнюваним означенням, зв'язок з означуванням іменником, уточнювальний додаток – з доповнюваним дієсловом, уточнювальна обставина – з пояснювальним дієсловом.

В «Русской грамматике» мовознавці розглядають конструкції конкретизування в структурі пояснення та визначають три види пояснювальних відношень: власне пояснення, включення та уточнення [11]. Власне пояснення (може бути як сполучникове, так і безсполучникове) наявне тоді, коли два різних визначення називають той самий предмет. Наприклад: *Більшість рішень приймає рада директорів, тобто фактично представники нафтових компаній* (Дзеркало тижня, 4–10.06.2005). У таких конструкціях перший і другий член або по-різному називають одне й те саме (зі сполучниками *тобто*, *або*), або перший член ряду уточнює, конкретизує другий (зі сполучниками *а саме*, *саме*). Дослідники виокремлюють просте пояснення та пояснення з узагальнювальним словом.

Просте пояснення (зі сполучником *тобто*) пояснює, конкретизує чи оцінює: *Тепер ви для них – носій кешу, тобто потенційна жертва банального пограбування* (Дзеркало тижня, 15.05.2009); *Лідери цих політичних сил по кілька разів очолювали / очолюють уряд та найвищі державні посади, тобто фактично очолювали процес обкрадання своїх виборців* (Межигір'я, СЕСУ, тощо) (Українська правда, 21.01.2010); *Відтоді, тобто від другої половини 30-х і практично до кінця 50-х років минулого століття, Корнійчук владарює у франківській афіші* (День, 27.01.2010). Сполучник *а саме*, *саме* слугує для введення члена, що конкретизує інший: *Після Революції Гідності вони роблять це щороку, саме 20 лютого, у день масових розстрілів* («Вікна», СТБ, 20.02.2018, 22:08).

Пояснення з узагальнювальним словом – відношення загального і часткового, коли загальне, яке назване узагальнювальним словом, пояснено шляхом переліку його конкретних видів. Така конструкція є складним рядом, який об'єднує в собі пояснювальні відношення і відношення між однорідними членами речення: *Разом із тим термін «українці» не мав тоді етнічно-національного змісту, ним називали взагалі всяке населення означеного порубіжжя – і русинів, і поляків, і татар, які перебували на службі у польсько-литовської влади тощо* (Дзеркало тижня, 02.03.2018).

Включення в «Русской грамматике» тлумачать як відношення загального та часткового: другий член ряду називає те, що входить до складу першого [11, с.175]. Наприклад: *Психологи, особливо західні, хочуть діагностувати цей різновид стресу у співробітників IT-відділів і так само хочуть братись його лікувати* (Дзеркало тижня, 07.11.2008). Включення може бути виражене словами, які спеціально слугують для

вираження відношень загального та часткового: *наприклад, зокрема*, та словами, які мають видільну функцію: *особливо, насамперед, переважно, навіть*. Наприклад: *А в Україні вибори впливають на все, навіть на ринок нерухомості* (Львівська газета, 22.11.2009); *На великі свята, наприклад у день Святого Миколая і на Різдво, сам патріарх вручає їм подарунки і дає благословення* (Дзеркало тижня, 14–20 листопада 2009); *Це відкриває великі перспективи приросту запасів вуглеводнів, зокрема газу* (Дзеркало тижня, 5–11.12.2009).

Уточнення – це звуження, обмеження обсягу позначуваного: другий член ряду більш точно визначає те, що названо першим членом [11, с.176]. Уточнення завжди має додаткову інформацію: *Отже, відбулося ще одне, п'яте, перепоховання гетьмана, адже його могилу знову розрили* (Дзеркало тижня, 02.03.2018). На відміну від пояснення, уточнення не пов'язано з невизначеним значенням уточнюваного (наприклад: *захід відбудеться завтра, о п'ятій годині* – уточнення, *захід відбудеться завтра, 20 березня* – пояснення). Уточнюваний та уточнювальний компоненти не дублюють один одного за синтаксичною позицією, не є взаємозамінними. Найчастіше уточнюють компоненти з обставинними значеннями місця: *На деревах, уздовж вулиці Інститутської, на згадку про Небесну Сотню небайдужі весь день розвішували паперових янголів* («Вікна», СТБ, 20.02.2018, 22:08); *Я стояла біля манекена, одягнутого в білий, трохи пожовклий, вовняний светр і білий, трохи пожовклий, рятівний жилет – під склом у музеї, тут, у The Rooms* (Opinion, 05.03.2018); часу: *Проте вже у козацькі часи, наприкінці XVI століття, у документах з'являється назва «українці»* (Дзеркало тижня, 02.03.2018).

У працях І. Р. Вихованця йдеться про «другорядні опосередковані члени речення», які становлять периферійний різновид другорядних членів речення. На думку мовознавця, можна виокремити такі різновиди опосередкованих конструкцій: конструкції тотожності (повний збіг змісту опорного та залежного компонентів) і конструкції загального/часткового (частковий збіг змісту компонентів). Наприклад: *Вони мають зустрітись неподалік, біля торговельного центру; Вони мають зустрітись у торговельному центрі, біля нової кав'ярні*. У першому реченні використано конструкцію тотожності, тобто *неподалік* = *біля торговельного центру*, а в другому реченні опосередкований член речення конкретизує опорний компонент, передає більш вузьке значення: *у торговельному центрі* → *біля нової кав'ярні*. Такі опосередковані члени речення вказують на те, що вони є не обов'язковими, а можливими. Продуктивними серед них, як зазначає І. Р. Вихованець, є групи прийменниково-відмінкових і морфологізованих прислівникових форм із просторовою і часовою семантикою. Часто опорним словом опосередкованих конструкцій є займенникові прислівники (*тут, там, всюди, тоді* тощо), зміст яких уточнюють, конкретизують опосередковані другорядні члени речення.

Досі не визначеним є питання класифікації конструкцій конкретизування. Наприклад, Б. М. Кулик, аналізуючи відокремлювальні уточнювальні члени речення, виокремлює такі розряди уточнювальних

слів: 1) уточнення до підмета: *Він дзвенів не раз, пере-ливався, **споконвічний голубий Дунай*** (М. Рильський); 2) уточнення до додатка: *Я бажаю поетові дальшого росту, **тобто поширення і поглиблення тематики і нових досягнень у мові і формі*** (М. Рильський); 3) уточнення до обставини: *Тоді ж, в **квітневу ніч**, із Цуповсько їхати пішов ще один, останній син Андрій* (М. Бажан); 4) уточнювальні означення до різних членів, виражених словосполученням іменника з узгодженим прикметником: *За **круглим, чорного дерева, столом** сиділи сухорлявий і жовчний князь Ярема Вишневецький, Стефан Потоцький* (Н. Рибак); 5) уточнення до присудка: *Шестірний **перемінився в лиці – поблід*** (Панас Мирний); 6) уточнення до уточнення: *Там, далеко, **на Вкраїні**, сяє сонечко ясне* (П. Грабовський) [8, с. 168–169]. Такий же принцип в сучасній лінгвістичній науці застосовує і Н. С. Фоміна, зазначаючи, що синтаксичний критерій класифікації синтаксичних конкретизаторів є більш об'єктивним. На основі цього принципу нею виділено п'ять синтаксичних конкретизаторів: конструкції, що конкретизують 1) підмет; 2) присудок; 3) додаток; 4) обставину; 5) означення.

Інші лінгвісти [11; 12] не вважають конкретизувальні одиниці членами речення і зауважують, що доцільно класифікувати їх за морфологічними принципом. Відповідно визначають такі пояснювально-уточнювальні звороти: 1) субстантивні (іменникові конструкції): ***В повне літо, після цвітіння, кожну його зернину вінчає золота корона*** (М. Стельмах); 2) ад'єктивні (прикметникові форми): ***Це вже було щось нове, нечуване для каховського ярмарку*** (О. Гончар); 3) адвербіальні (прислівники, що стають в постпозицію, уточнюють попередні слова): ***Звідти, десь зви-сока, впало на нього світло, розріджене, скупе*** (О. Гончар); 4) вербумфінітні (відмінювано-дієслівні форми, які пояснюють присудок, тобто позначають іншими словами ту саму дію): ***Сережки на берізках із зелених **поробились зелено-жовтими, цвіли***** (В. Гжицький); 5) інфінітивні (відокремлені інфінітиви): ***Взагалі, він має дивну **властивість** – **зникати при очах, ставати зовсім непомітним і ніколи нікому не завважати***** (О. Гончар) [12, с. 365–374].

М. Д. Ахмедханова, застосовуючи функційний критерій, пропонує розрізняти уточнювальні конструкції з функцією: 1) власне уточнення (уточнювальний компонент пояснює зміст уточнюваного, конкретизує його, між членами конструкції наявні семантичні відношення загального та часткового; 2) характеристики (уточнювальний компонент визначає уточнюване за ознаками статі, віку, фізичних чи зовнішніх рис тощо, між членами такої конструкції – семантичні відношення тотожності); 3) оцінки (уточнювальний компонент репрезентує суб'єктивну характеристику уточ-

неного складника та виражений емоційно-оцінними словами, між членами конструкції – відношення тотожності. Дослідниця звертає увагу і на поліфункційні уточнювальні конструкції, у яких компоненти із власне уточнювальною функцією поєднують функцію характеристики чи оцінки.

У сучасному мовознавстві М. Я. Оленяк використовує семантико-синтаксичну класифікацію, згідно з якою дослідниця поділяє уточнювальні конструкції на такі різновиди: 1) предикатні, у яких репрезентовано співвіднесеність двох дій або процесів, реалізованих у компоненті, що уточнено, та уточнювальному компоненті; 2) актантні, які відображають уточнювальні відношення між учасниками ситуації, що є особами або предметами; 3) атрибутивні, в котрих і уточнювальний і уточнений компоненти позначають ознаку або властивість особи чи явища ситуації, актуалізованої в уточнювальній конструкції; 4) сирконстантні відображають уточнювальні відношення між супровідними обставинами ситуації, відображеної в пропозиції уточнювальної конструкції (час, місце, спосіб дії, ступінь); 5) актантно-атрибутивні, у яких уточнювальний уточнений компоненти виконують різні семантичні ролі (актанта і атрибута), але є членами однієї і тієї ж ситуації; 6) сирконстантно-атрибутивні, в яких уточнений компонент є сирконстантом синкретичного речення, а уточнювальний – в межах уточнювальної конструкції виконує роль атрибута; 7) предикатно-сирконстантні функціонують для відображення уточнювальних відношень між предикатом (уточнюваним компонентом) та сирконстантом (уточнювальним компонентом), які означають дію і обставини цієї дії відповідно; 8) атрибутивно-актантні репрезентують уточнювальні відношення між атрибутом (компонентом, що уточнено) та актантом (уточнювальним компонентом) [9, с. 9].

Висновки. Синтаксичний конкретизатор – це самостійне поняття, якому притаманні такі диференційні ознаки: обов'язкове інтонаційне відокремлення, визначена структура з двох складників (конкретизований член – це перший компонент конструкції, який потребує пояснення або обмеження обсягу свого значення; конкретизувальний член – другий компонент, який перебуває в постпозиції і виражає або тотожне, або більш вузьке, конкретне значення першого компонента). У сучасній українській мові можна виокремити такі типологічні вияви синтаксичних конкретизаторів, як пояснювальні конструкції, уточнювальні члени речення, субстантивні звороти, однорідні члени речення з узагальнювальним словом, включення.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в цілісному аналізі синтаксичних конкретизаторів, виявленні їхнього функційного та прагматичного потенціалу в сучасній лінгвістиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арібжанова І. Уточнення як синтаксичне поняття / І. Арібжанова // Українське мовознавство. – 2011. – № 42. – С. 59–72.
2. Ахмедханова М. Д. Уточняющие конструкции, их типы и стилистические функции в прозе Н. С. Лескова : дис. канд. филол. наук : 10.02.01 / Ахмедханова М. Д. – Махачкала, 1998. – 137 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1992. – 224 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Захарова Л. В. Обособленные второстепенные члены предложения со значением уточнения в современном

- русском литературном языке : дис. канд. филол. наук : 10.02.01 / Захарова Л. В. – Армавир, 2008. – 215 с.
6. Конкретизація // Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/42/53402/284343.html>.
 7. Конкретизувати // Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/42/53402/284344.html>.
 8. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / Б. М. Кулик. – Київ : Радянська школа, 1961. – Ч. 2 : Синтаксис. – 285 с.
 9. Оленяк М. Я. Семантико-синтаксичні функції уточнення в англійській, українській та польській мовах: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство / Оленяк М. Я. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 20 с.
 10. Прияткина А. Ф. Русский язык : Синтаксис осложненного предложения / А. Ф. Прияткина. – Москва : Высшая школа, 1990. – 176 с.
 11. Русская грамматика : в 2 т. / Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – Москва : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 709 с.
 12. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : навчальний посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуїванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ : Вища школа, 1994. – 670 с.
 13. Фомина Н. С. Синтаксические конкретизаторы как стилообразующее средство в прозе Н. С. Лескова : дис. канд. филол. наук : 10.02.01 / Фомина Н. С. – Петрозаводск, 2009. – 219 с.
 14. Фунтова Т. Б. Логіко-синтаксична категорія уточнення в сучасній російській мові (семантика, засоби вираження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 – російська мова / Фунтова Т. Б. – Симферополь, 2002. – 18 с.

REFERENCES

1. Aribzhanova, I. Clarification as a Syntactic Notion // *Ukrainian Linguistics*, 2011, 42, P. 59–72.
2. Akhmedkhanova, M. D. Clarifying structures, their Types and stylistic functions in prose N. S. Leskov. Candidate's dissertation. Makhachkala, 1998, 137 p.
3. Vykhovanets, I. R. Essays on the Functional Syntax of the Ukrainian Language. Kyiv, Naukova dumka, 1992, 224 p.
4. Zahnitko, A. P. Theoretical Grammar of the Ukrainian Language: Syntax: monograph. Donetsk, DonNU, 2001, 662 p.
5. Zaharova, L. V. Separated Secondary Parts of Sentence with the Value of Refinement in the Modern Russian Literary Language. Candidate's dissertation, Armavir, 2008, 215 p.
6. Specification // Dictionary of foreign words. Edited by O. S. Melnychuk [Electronic resource]. Access: <http://slovopedia.org.ua/42/53402/284343.html>.
7. Specify // Dictionary of foreign words. Edited by O. S. Melnychuk [Electronic resource]. Access: <http://slovopedia.org.ua/42/53402/284344.html>.
8. Kulyk, B. M. The Course of Modern Ukrainian Literary Language. Part 2: Syntax. Kyiv, Radianska shkola, 1961, 285 p.
9. Oleniak, M. Ya. Semantic-Syntactic Functions of Refinement in the English, Ukrainian and Polish languages. Extended abstract of candidate's dissertation. Donetsk: DonNU, 2011, 20 p.
10. Priiatkina, A. F. Russian Language: Syntax of Complex Sentence. Moscow, Vyshcha shkola, 1990, 176 p.
11. Russian grammar: in 2 v. Edited by N. Yu. Shvedova. Volume 2: Syntax. Moscow, Nauka, 1980, 714 p.
12. Slynko, I. I., Huivaniuk, N. V., Kobylanska, M. F. Syntax of the Modern Ukrainian Language: Problematic Issue: textbook. Kyiv, Vyshcha shkola, 1994, 670 p.
13. Fomina, N. S. Syntactic Specifiers as a Style-forming Means in Prose N. S. Leskov. Candidate's dissertation. Petrozavodsk, 2009, 219 p.
14. Funtova, T. B. Logical and Syntax Category of Specification in Modern Russian Language (semantics, means of expression). Extended abstract of candidate's dissertation. Simferopol, 2002, 18 p.

Typological Expressions of Syntactic Specifiers in Modern Ukrainian Language.

M. O. Vintoniv, I. O. Aksonova

Abstract. The article analyzes the typological manifestations of syntactic specifiers in the modern Ukrainian language, examines various aspects of the research of specification constructions, describes the structure, values and functions expressed by syntactic specifiers, defines their differential characteristics, outlines the main approaches to classification (morphological, functional, position-syntactic, semantic-syntactic).

Key words: syntactic specifiers, simple complicated sentence, refinement members of the sentence, explanation, inclusion.

Типология синтаксических конкретизаторов в современном украинском языке.

М. А. Винтонив, И. А. Аксёнова

Аннотация. В статье обосновывается типология синтаксических конкретизаторов в современном украинском языке, рассматриваются различные аспекты исследования конкретизирующих конструкций, описывается их структура, значения, функции, определяются их дифференциальные признаки, характеризуются основные подходы к классификации синтаксических конкретизаторов (морфологический, функциональный, позиционно-синтаксический, семантико-синтаксический).

Ключевые слова: синтаксический конкретизатор, простое осложненное предложение, уточняющие члены предложения, пояснение, включение.